

Studia Maritima, vol. XXIX (2016)

ISSN 0137-3587

DOI: 10.18276/sm.2016.29-11

*PIOTR MADAJCZYK**

**ZMIANY DYSKURSU O INŻYNIERII SPOŁECZNEJ
POD WPLYWEM PIERWSZEJ I DRUGIEJ WOJNY ŚWIATOWEJ
JAKO CZYNNIK STABILIZACJI/DESTABILIZACJI
ŁADU MIĘDZYNARODOWEGO¹**

Słowa kluczowe: inżynieria społeczna, biopolityka, czystki etniczne, państwo narodo-
we, eugenika, rasizm, higiena publiczna, zdrowie publiczne

Streszczenie

W końcu XIX wieku nabrał na sile dyskurs o inżynierii społecznej jako narzędziu kształtowania nowoczesnych społeczeństw. W dalszych rozważaniach interesować będzie nas pytanie, jak powiązanie między polityką i nauką – zawężone do relacji między geopolityką a biopolityką i czystkami etnicznymi – funkcjonowało po pierwszej i drugiej wojnie światowej, a szczególnie w jaki sposób wpływało stabilizująco albo destabilizująco na ład międzynarodowy.

W końcu XIX wieku nabrał na sile dyskurs o inżynierii społecznej, jako narzędziu kształtowania nowoczesnych społeczeństw. Nauka była w tym dyskursie sprzężona z polityką, tworząc jeden system, w którym dokonywały się dwa

* prof. dr hab. Piotr Madajczyk, Instytut Studiów Politycznych PAN (Warszawa), pmada@isppan.waw.pl.

¹ Projekt, którego wynikiem jest niniejsza publikacja, został sfinansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2012/07/B/HS3/03353.

zasadnicze procesy – unaukowienia społeczeństwa (*scientization of society*) oraz upolitycznienia nauki (*politization of science*). Kolejnym istotnym procesem, wpływającym na relacje między nauką a polityką była instytucjonalizacja inżynierii społecznej, w której wyniku dyskusje naukowe stawały się częścią polityki władz, naukowcy nauk społecznych włączani byli do kształtujących ją gremiów, zajmujących się praktycznymi zagadnieniami społecznymi (np. ubezpieczenia społeczne), a przedstawiciele władz uczestniczyli w kongresach naukowych i wymianie informacji naukowych. Oznaczało to, że granica między dwoma różnymi rolami – władze i eksperci, stawały się coraz bardziej płynne.

Peter Wagner pisał przed laty o teorii koalicji dyskursu (*discourse coalitions*), zgodnie z którą pewni badacze z nauk społecznych formułują opis, wspierający argumenty grupy polityków, w zamian za co naukowcy ci otrzymują polityczne poparcie, wzmacniające ich pozycję w świecie naukowym. Wprawdzie koncepcja ta jest także przez niektórych badaczy krytykowana, gdyż kwestionują oni zasadnicze rozróżnienie między światem nauki i polityki, uważając, że jest to jeden system, którego podmioty są ze sobą ściśle powiązane². Założenie o rosnącym powiązaniu i wzajemnym oddziaływaniu nauki i polityki stanowi jednak teoretyczne założenie, na którym oparty jest niniejszy artykuł. W dalszych rozważaniach interesować będzie nas pytanie, jak układ ten – zawężony do relacji między geopolityką a biopolityką i czystkami etnicznymi funkcjonował po pierwszej i drugiej wojnie światowej.

Pierwsza wojna światowa sprzyjała rozwojowi inżynierii społecznej – niezbędnej do jej wygrania. Niezależnie od przemian w sferze wartości, czyli obniżenia się wartości życia ludzkiego³ w wyniku ogromnych strat wojennych, przyjrzyjmy się zmianom, jakie dokonały się w tym okresie w obydwu obszarach tej inżynierii – kształtowania narodu jako wspólnoty etnicznej (homogenizacja i czystki etniczne) oraz kształtowania narodu jako wspólnoty społecznej (biopolityka: eugenika, higiena publiczna i zdrowie publiczne).

² Por. opis dyskusji o tej relacji: B. Ziemann, R.F. Wetzel, D. Schumann, K. Brückweh, *Introduction: The scientization of the social on comparative perspective*, w: *Engineering society. The role of the human and social sciences in modern societies, 1880–1980*, red. K. Brückweh, D. Schumann, R.F. Wetzel., B. Ziemann, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2012, s. 1–40, tutaj s. 8.

³ Szczególnie dotyczyło to życia osób postrzeganych jako będące obciążeniem dla wspólnoty narodowej. W zakładach psychiatrycznych w Niemczech panowała w latach I wojny światowej wysoka śmiertelność, bardzo niskie były przydziały racjonowanej żywności, por. I. Harms, *Biologismus. Zur Theorie und Praxis einer wirkmächtiger Ideologie*, Verlag der Carl von Ossietzky, Oldenburg 2011.

Wzmocnieniu uległa rola państwa we wszystkich obszarach życia społecznego i ekonomicznego, gdyż nowy charakter wojny wymagał mobilizacji wszystkich zasobów państw i tym samym wzmocniał władze centralne. Interwencja państwa była coraz powszechniej akceptowana, co służyło tworzeniu państwa opiekuńczego. Dotyczyło to także zagadnień związanych ze zdrowiem, w czym istotne znaczenie miały trudne warunki życia spowodowane wojną. Wojna przyniosła nowe doświadczenia w zwalczaniu epidemii (tyfus w Serbii 1915 r., malaria w wojskach alianckich w Grecji, tyfus w Bułgarii). Niemcy i Austro-Węgry stworzyły na Bałkanach rozbudowany system opieki medycznej i zapobiegania epidemiom⁴. W 1917 roku powstała szkoła medyczna w Zagrzebiu, do tego czasu lekarze kształceni byli w Wiedniu⁵. Higiena społeczna stała się istotną częścią polityki komunalnej w Niemczech, w 1917 roku w Austrii utworzono *Ministerium für Volksgesundheit*, kierowane przez Jana Horbaczewskiego (1854–1942). Podobna dynamika widoczna była w zaborze rosyjskim, gdzie Leon Wernic kierował zwalczaniem prostytucji i chorób wenerycznych⁶.

Po pierwsze, wiele działań w wyniku wojny sprzyjało rozwojowi biopolityki. Powstałe obozy jenieckie, w których skupiono liczne i zróżnicowane etnicznie rzesze wziętych do niewoli żołnierzy, umożliwiły wykorzystanie jeńców do badań i testów. Jak wiadomo, umożliwiło to między innymi pracę polskiemu lekarzowi, znanemu z badań nad grupami krwi, Ludwikowi Hirszfelowi. Już od 1915 roku Wiedeńskie Towarzystwo Antropologiczne finansowało badania rasowe jeńców. Ponadto niemiecko-austriacki zespół prowadził je pod kierownictwem Rudolf Pöcha i jego asystenta Josefa Weningera (1886–1959), wykorzystując finansowanie Austriackiej Akademii Nauk i Austro-Węgierskiego Ministerstwa Wojny⁷.

W Stanach Zjednoczonych wzmocniono, widoczny już po 1907 roku, trend do ograniczenia napływu imigrantów, które to ograniczenia wprowadzono

⁴ Ch. Promitzer, S. Trubeta, M. Turda, *Introduction framing issues of health, hygiene and eugenics in Southeastern Europe*, w: Ch. Promitzer, S. Trubeta, M. Turda, *Health, Hygiene, and Eugenics in Southeastern Europe to 1945*, CEU, Budapest 2011, s. 1–25, tutaj s. 8.

⁵ Ž. Dugac, "Like yeast in fermentation" *Public health in interwar Yugoslavia*, w: "Blood and Homeland". *Eugenics and racial nationalism in Central and Southeast Europe, 1940–1940*, red. T. Marius, P.J. Weindling, Central European University Press, Budapest 2007, s. 193–232, tutaj s. 195.

⁶ O Polsce, M. Gawin, *Progressivism and eugenic thinking in Poland, 1905–1939*, w: "Blood and Homeland"... , s. 167–183, tutaj s. 173.

⁷ B. Margit, *From „Prisoner of War Studies” to proof of paternity: Racial anthropologists and the measuring of “other” in Austria*, w: "Blood and Homeland"... , s. 41–53, tutaj s. 42.

w życie przede wszystkim w latach pierwszej wojny światowej. Ponadto podczas poboru do wojska wprowadzono tam uproszczony test na inteligencję, który dyskwalifikował jednego na trzech poborowych. Ocenia się, że przyczyniło się to do wzmocnienia etnicznych uprzedzeń i ułatwiło wprowadzenie w 1920 roku ustawy restrykcyjnie ograniczającej imigrację. System oparty na testach, po zakończeniu wojny, przyjęto także w szybko rozbudowującym się szkolnictwie oraz ruchu higieny psychicznej (*mental hygiene*)⁸. System ten osadzony był na silnym w Stanach Zjednoczonych przekonaniu, że inteligencja zdeterminowana jest genetycznie. Próba jego szerokiego wprowadzenia w połączeniu z eugenicznym programem zapobiegania prokreacji osób niedorozwiniętych umysłowo napotykało jednak na skuteczny opór, gdyż większość społeczeństwa uważała je za sprzeczne z amerykańskimi wartościami⁹.

Dodajmy, że w skali globalnej wzrosło znaczenie nauk zajmujących się psychiką, które odgrywały ważną rolę w leczeniu urazów psychicznych żołnierzy, a w wielu krajach przypisywano im istotne znaczenie, jako narzędziu odbudowy i stabilizacji społecznej po wielkim wysiłku wojennym.

Drugi interesujący nas obszar, w którym inżynieria społeczna nabrała pod wpływem drugiej wojny światowej dynamiki, to projekty ujednoczenia etnicznego państw narodowych. Z punktu widzenia związku z geopolityką były one bezpośrednio po zakończeniu pierwszej wojny światowej ważniejsze, gdyż wskazana powyżej biopolityka zyskała na znaczeniu dopiero w latach trzydziestych, gdy jej rasistowska wersja połączona została z geopolityką. Trwający już wcześniej proces etnicznego ujednoczania państw przyspieszył natomiast pod wpływem wojny, a następnie powstawania państw narodowych. Grupy odmienne narodowościowo były postrzegane w nich jako zagrożenie dla integralności i suwerenności państwa, także przez powiązanie z sąsiednimi państwami. Coraz ważniejszą metodą zabezpieczenia panowania nad terytorium stawało się usunięcie z niej grup odmiennych etnicznie (co łączyło się niekiedy z odmiennością religijną lub „rasową”). Polityka ta podlegała wówczas jeszcze ograniczeniom kulturowym, co oznaczało przeważnie (choć nie zawsze) ograniczenie najbardziej radykalnych form przemocy.

Wojna wywołała masowe ruchy ludności szacowane na około 13 mln ludzi. Częściowo miały one tradycyjny charakter (ucieczka i ewakuacja przed frontem),

⁸ B. Ziemann, R.F. Wetzel, D. Schumann, K.N Brückweh, *Introduction...*, s. 21.

⁹ P.J. Ryan, *Unnatural Selection: Intelligence Testing, Eugenics, and American Political Culture*, „Journal of Social History” 1997, t. 30, nr 3, s. 669–685.

ale równocześnie nosiły już – w różnym zakresie – charakter czystek etnicznych. Państwa odgrywały znacznie aktywniejszą rolę w kształtowaniu relacji etnicznych, następowało, zdynamizowane wojnami bałkańskimi, przejście od procesów etnicznej homogenizacji do czystek etnicznych, opartych na bezpośrednim przymusie, w skrajnych przypadkach włącznie z genocydem. Pewne grupy etniczne postrzegano jako zagrażające państwu lub przyczynę ponoszonych klęsk. Taki proces widoczny był w całej Europie – w stygmatyzacji Niemców w Wielkiej Brytanii, we wzroście antysemityzmu w Rosji czy też traktowaniu w Rosji ludności niemieckiej oraz (aczkolwiek w mniejszym stopniu) polskiej. Niemców częściowo deportowano do południowych regionów Rosji, ale plany dokończenia tej akcji, przyjęte w 1916 roku, nie zostały zrealizowane.

Mechanizm ten szczególnie dobrze obrazują najbardziej radykalne wydarzenia w znajdującym się w kryzysie Imperium Osmańskim. Przez cały XIX wiek wypychane było ono z Bałkanów, na których powstawały państwa narodowe, a od końca tego stulecia przekształcało się w tureckie państwo narodowe, przy czym zamieszkali na jego terytorium chrześcijanie postrzegani byli coraz bardziej jako obcy i traktowani jako zagrożenie. Szczególnie dotyczyło to Ormian, sprzyjających Rosji, którzy tym samym stali się częścią turecko-rosyjskiej imperialnej rywalizacji.

W tym kontekście osadzona była turecka polityka narodowościowa, w której wykorzystywano mechanizmy marginalizacji, dyskryminacji, represji, deportacji, przymusowej asymilacji, wymiany ludności i masakr. Jej częścią było także wymazywanie śladów nie-tureckiej historii i kultury, turkizacja nie-tureckich muzułmanów, konfiskata mienia oraz program kolonizacji tureckiej w tych regionach imperium, w których silnie liczebnie były społeczności nie-tureckie. Niektóre elementy działań Młodoturków nasuwają skojarzenia z polityką antysemicką w III Rzeszy. Latem 1914 roku polityka turecka wobec chrześcijan była radykalniejsza niż ta prowadzona wobec Żydów w pierwszych latach III Rzeszy – nastawiona była na zmianę struktury etnicznej, religijnej, ale także ekonomicznej i politycznej (dyskryminacja w sferze praw wyborczych). Matthias Bjørlund¹⁰ także porównuje ją do polityki aryacji. Ludobójstwo Ormian w 1915 roku było najbardziej brutalnie realizowanym elementem wielkiego projektu inżynierii społecznej, której celem było stworzenie tureckiego państwa narodowego. Spośród

¹⁰ M. Bjørlund, *The 1914 cleansing of Aegean Greeks as a case of violent Turkification*, „Journal of Genocide Research” 2008, nr 10 (1), s. 41–57, tutaj s. 44.

2,1 mln Ormian wymordowano około 1,5–1,6 mln, przeżyło ludobójstwo około 600 tys. Nie było to jedyne ludobójstwo dokonane przez Turków, gdyż wymordowano, przy współudziale Kurdów i Persów, ponad 500 tys. tzw. chrześcijańskich Asyryjczyków, czyli chrześcijan różnej konfesji, którzy zaczęli się od XIX wieku kształtować jako jednolita grupa. Niektórzy historycy używają radykalnego sformułowania o „Generalplan Ost 1915”, w którym ważną rolę odgrywały też elementy ekonomiczne¹¹, i który byłby analogiczny do niezrealizowanych planów germańskiego osadnictwa w Europie Środkowo-Wschodniej i Wschodniej. Uznać można działania tureckie za pierwszą tak radykalną politykę, której celem była zarówno eliminacja „obcych” w państwie narodowym, jak i zabezpieczenie swego etnicznego panowania nad określonym terytorium.

Inżynieria społeczna nie została po pierwszej wojnie światowej zakwestionowana. Wprost przeciwnie, odwoływały się do niej zarówno państwa zwycięskie, jak i pokonane, aczkolwiek do różnych jej dziedzin. Świat ówczesny nie potępił czystek etnicznych, a traktat zawarty w Lozannie w 1923 roku, po tym jak podjęta przez Grecję w 1919 roku atakiem na Turcję próba odbudowy dawnej potęgi i wielkości zakończyła się klęską, sankcjonował tureckie i greckie czystki etniczne. Uważany był nawet za wzorcowe i skuteczne rozwiązanie konfliktu, aczkolwiek wzorcowość ta była w swojej radykalności postrzegana jako obowiązująca na obrzeżach Europy.

Dominowało dążenie do eliminacji osób postrzeganych jako niedopasowanych do wspólnoty narodowej lub zablokowanie ich prób włączania się do niej (imigranci). Oznacza to jednak, że zależnie od odmienności poszczególnych państw, odmiennie definiowano zagrażającego wspólnocie „obcego” i sięgano do innych narzędzi inżynierii społecznej. Skala działań w krajach zachodnich była odmienna od III Rzeszy, ale miały one w USA, Kanadzie i Niemczech podobną ideową podstawę¹², na której oparte były zarówno państwa demokratyczne, jak i niedemokratyczne, wykorzystując różne narzędzia biopolityki, w tym eugenikę. Najsilniej tendencja ta widoczna była w państwach skandynawskich i Stanach Zjednoczonych, słabiej w krajach kultury łacińskiej.

¹¹ Por. U. Ümit Üngör, *Seeing like a nation-state: Young Turk social engineering in Eastern Turkey, 1913–1950*, „Journal of Genocide Research” 2008, nr 10 (1), s. 17–18; M. Bjørnlund, *The 1914...*

¹² W Kanadzie formułowano podczas debat w 1928 r. wniosek, że „the argument of freedom or right of the individual can no longer hold good where the welfare of the state and society is concerned”, D.J. Kevles, *Eugenics, the genome, and human rights*, „Medicine Studies” nr 1, s. 88.

W powstających lub zmieniających swe granice państwach Europy docho-
dziło do raczej dobrowolnych lub przymusowych (jako wynik dyskryminacji)
migracji ludności. Niekiedy idea państwa narodowego ustępowała konieczno-
ściom geopolitycznym, gdy odcinano się od tradycji państwa skupiającego wiele
narodowości, wychwalano ideę państwa homogenicznego narodo-
wo, a równocześnie w imię interesów strategicznych przyłączano obszary zamieszkałe (w róż-
nym stopniu) przez ludność innej, niekiedy uważanej za wrogą, narodowości.

Podobnie jak czystki etniczne nie potępiono ani nie odrzucono biopolityki,
raczej nastąpiło przejście do jej bardziej aktywnych form. Pozytywnym zjawis-
kiem była rozbudowa współpracy międzynarodowej, widoczna w polityce spo-
łecznej idea globalnego kreowania uniwersalnych wartości i standardów polityki
i edukacji. Takie aspiracje miała Liga Narodów – odgrywająca ważną rolę w two-
rzeniu systemów zdrowotnych, wysyłająca misje specjalistów do spraw zdrowia
publicznego czy też Międzynarodowa Organizacja Pracy. Wokół Ligi Narodów
działało wiele prywatnych i publicznych organizacji, które zajmowały się tymi
zagadnieniami¹³.

Równocześnie nabrały na sile dawne obawy przed degeneracją, wymarciem/
zagładą narodu, przyszłością białej rasy. Odwołanie się do wspólnoty wobec nie-
stabilności i konfliktów epoki było zjawiskiem ogólnoeuropejskim¹⁴. Domino-
wało przekonanie, że należy przeciwdziałać spadkowi przyrostu naturalnego
bardziej wartościowej części społeczeństw, oraz ograniczać przyrost naturalny
części uznanej za najmniej wartościową. Przyjęcie takiej hierarchizacji i odej-
ście od jednoznacznego sformułowania, że każde życie jest taką samą wartością
oznaczało otwarcie się na akceptację założenia, że istnieje życie bezwartościowe,
aczkolwiek jego traktowanie w różnych modelach biopolityki (skandynawski,
amerykański, autorytarno-katolicki, autorytarno-totalitarny) było różne, zależnie
od kontekstu politycznego, społecznego i kulturowego.

Szeroka akceptacja dla inżynierii społecznej nie oznaczała jednolitego do
niej nastawienia, gdyż było ono zróżnicowane, zależnie od kontekstu politycz-
nego, społecznego i kulturowego w poszczególnych państwach. Istniały mecha-
nizmy zarówno sprzyjające, jak i blokujące projekty eugeniczne. Istotna była

¹³ Rosnące umiędzynarodowienie podkreślają szczególnie: D. Barrett, Ch. Kurzman, *Globalizing social movement theory: The case of eugenics*, „Theory and Society” 2004, nr 33, s. 506–507.

¹⁴ L. Raphael, *Embedding the human and social sciences in western societies, 1880–1980: Reflections on trends and methods of current research*, w: *Engeneering society...*, s. 51.

kultura polityczna, siła tradycji liberalnych, to, jak silne było w danym kraju społeczeństwo obywatelskie, na ile działania państwa napotykały na opór organizacji społecznych, kościołów – przeciwnych ludzkiej ingerencji w powstawanie życia, związków zawodowych, itd. Dyktatorska forma rządów sprzyjała radykalnym projektom inżynierii społecznej¹⁵. Sprzyjała akceptacji dla inżynierii społecznej także homogeniczność społeczeństw, tak jak w przypadku społeczeństw skandynawskich, w których w porównaniu z innymi państwami zachodnimi znacznie słabsze były wewnętrzne podziały i opozycja. Nie sprzyjała im religia katolicka.

Globalne znaczenie biopolityki jest widoczne, jeżeli uwzględnić, że gdy w Niemczech następowało wprowadzanie dyskryminacji rasowej po 1933 roku, w USA istniał już rozbudowany system segregacji, ale faktycznie dyskryminacji rasowej (Afroamerykanie, Indianie, Chińczycy, Japończycy). W 1924 roku wprowadzono w „Immigration Restriction Act” ograniczenia dla imigrantów z Azji, Afryki, Europy Wschodniej i Południowej, a preferencje dla Europy Zachodniej i Północnej. Głównie chciano ograniczyć napływ Żydów i Włochów. W Stanach Zjednoczonych ruch eugeniczny był nadal silnie powiązany z rasizmem i negatywnym nastawieniem do napływu imigrantów. Radykalizacja dyskursu o dziedziczeniu wiązała się także z włączeniem doń odwołującego się do teorii Gregora Mendla twierdzenia, że jeżeli raz zostaną wprowadzone pewne cechy dziedziczne, regresywne, to nie jest możliwe ich usunięcie w kolejnych pokoleniach przez odpowiedni dobór partnerów. Tym samym następuje proces nieodwracalnej degeneracji¹⁶.

W krajach, w których biopolityka nastawiona była przede wszystkim na modernizację i formowanie społeczeństw jako nowoczesnych wspólnot (eugenika społeczna), biopolityka nie była jednak powiązana z geopolityką. Potwierdza to też skandynawski model biopolityki, w którym wiodącą rolę odgrywała Szwecja, a który od końca lat dwudziestych XX wieku uległ radykalizacji. Zasadnicza jego idea była taka sama jak w innych państwach – ukształtowanie przez polityków i ekspertów harmonijnej wspólnoty narodowej, ale nastawiona była raczej na włączanie jednostek do wspólnoty, a nie ich wykluczanie. Model skandynawski oparty był przede wszystkim na samoregulacji, ale akceptowano w nim

¹⁵ L. Lucassen, *A brave new world: The left, social engineering, and eugenics in twentieth-century Europe*, „International Review of Social History” 2010, nr 55, s. 270.

¹⁶ R. Bernasconi, *The Policing of Race Mixing: The Place of Biopower within the History of Racisms*, „Bioethical Inquiry” 2010, nr 7, s. 213–214. Autor wprowadza rozróżnienie na rasizm medyczny (związany z eugeniką) i esencjalny (essentializing) zakładający podział na niewolników i ich właścicieli, podział który nie wymaga żadnej podbudowy ideologicznej.

brutalną ingerencję państwa w życie osób odrzucających zasady funkcjonowania społeczeństwa i uznanych za zagrażające mu. Łączył państwo opiekuńcze, ideę *folkhem* (dom ludzi) oraz eugenikę, ściśle kontrolując granicę między „normalnością” a „anormalnością”, między „zdrowym” a „chorym”. Ale nie tyle narzucał od góry *folkhem*, ile dążył do niego przez ukształtowanie racjonalnego, zdrowego społeczeństwa, w którym w ramach określonych przez wspólnotę jest miejsce na wolność¹⁷. Była to trzecia droga, mająca pewne niebezpieczne punkty styku z faszyzmem, ale która była przez niektórych amerykańskich obserwatorów oceniana jako wyważona droga między sowieckim upaństwowieniem a amerykańskim pozbawionym zasad kapitalizmem¹⁸. Ten model biopolityki nie przekładał się jednak, jak wspomniałem, na agresywną politykę skierowaną na zewnątrz.

Inaczej rozwinęła się biopolityka i eugenika oparta na podstawach rasistowskich, nawiązująca do wcześniejszych tendencji, która zyskała jednak nowe znaczenie w III Rzeszy. W Rosji Sowieckiej i faszystowskich Włoszech powstał ideologiczny projekt stworzenia nie tylko nowego systemu, ale i nowego człowieka. Rosja sowiecka nie odwoływała się do naukowych, opartych na badaniach naukowych, podstaw, ale jej projekt był przed dojściem do władzy Hitlera najbardziej ambitny i brutalny, wykorzystujący totalną mobilizację społeczeństwa i eksterminacji „wrogów”. W narodowosocjalistycznych Niemczech nastąpiło połączenie ideologii rasistowskiej i eugeniki¹⁹ oraz przesunięcie biopolityki w stronę wykluczania i eliminacji życia uznanego za bezwartościowe. Uruchomiono

¹⁷ Th. Etzemüller, *Rationalizing the individual – Engineering society: The case of Sweden*, w: *Engeneering society...*, s. 103, 111. „It was a deeply *democratic* national community, (...) which did not become *totalitarian*, but aimed at eliminating ambivalence and the creation of order through a *total* social structuring of the national body”, tamże, s. 113. Etzemüller nie dostrzega przy tym, że w takim modelu zawarte jest podobne jak w III Rzeszy zagrożenie „to the idea of human intention or free choice – particularly of the modern person’s ability to think against the order of the society”, por. A. Kimura, *Genocide and the modern mind: intention and structure*, „Journal of Genocide Research” 2003, nr 5 (3), s. 411.

¹⁸ F. Hale, *Sweden’s welfare state at a turning point*, „Current History” marzec 2012, nr 111 (743), s. 113.

¹⁹ „Racism in its myriad forms was a ubiquitous international phenomenon with a far wider, stronger and more populist appeal than the expert and elite ideology of eugenics. Yet German eugenicists nevertheless adopted a number of distinctive ideological traits. *Völkisch* racism was populist in its appeal to the masses, deploying evocative and deeply rooted cultural symbols of blood and rebirth. *Völkisch* racists and eugenicists shared the aim of regenerating Germany by way of recovering a Teutonic primitive racial vigor. But their methods and categories differed sharply. We have, in effect, two forms of regenerative ideology: one scientific, the other ultranationalist and anti-Semitic. If we accept that eugenics and populist racism were distinct, this allows one to examine their fusion *after* 1933 and to gain greater insight into why Nazi racial policy was to take such lethal forms”. P.J. Weindling, *Racial expertise and German eugenic strategies for Southeastern Europe*, w: Ch. Promitzer, S. Trubeta, M. Turda, *Health, Hygiene...*, s. 50.

mechanizmy wykluczania ze społeczeństwa, których ostateczną, najbardziej radykalną, formą była fizyczna eksterminacja. Wykluczenie to dotyczyło dwóch kategorii – po pierwsze „społecznych” (*Asoziale*), po drugie obcych rasowo i zagrożających „czystości rasy aryjskiej”²⁰. W niektórych przypadkach obie te kategorie mogły się łączyć, jak stało się przy likwidacji polskich chorych psychicznie.

W III Rzeszy nastąpił wyjątkowy proces radykalizacji, w którym połączono ideologię rasistowską, biopolitykę (eugenika i higiena rasowa, eutanazja) oraz czystki etniczne. W wyniku radykalizacji stworzono model inżynierii społecznej, w której dominowała negatywna eugenika, obejmująca eksterminację kolejnych grup ludności do całych narodów włącznie, na którym to modelu oparto geopolityczną koncepcję niemieckiej „przestrzeni życiowej” – *Lebensraum*” i „*Generalplan Ost*. Nastąpiło przejście do fazy totalitarnej inżynierii społecznej, w ramach wielkiego geopolitycznego projektu *Generalplan Ost* wielkie przestrzenie na Wschodzie miały zostać oczyszczone z dotychczasowych mieszkańców oraz zasiedlone przez nowoczesną społeczność osadników germańskich. Po wydzieleniu osób uznanych za wartościowe rasowo i dołączeniu ich do „rasy” uprzywilejowanej dokonywano selekcji wśród przeznaczonych do wysiedlenia osób. Oddzielano osoby potencjalnie niebezpieczne (eksterminacja, obóz), przydatne do wykorzystania do pracy na miejscu (czasowe pozostawienie) lub w III Rzeszy (robotnicy przymusowi), dzieci z polskich rodzin przeznaczone do germanizacji jako „rasowo” wartościowe. Własność wysiedlonych miała służyć sfinansowaniu germańskiego osadnictwa. Ten wielki projekt miał zasadniczo zmienić geopolityczne położenie Niemiec, przesuwając wschodnią granicę „germańskiego” osadnictwa na wschód i marginalizując Rosję/Związek Sowiecki.

Sytuacja po drugiej wojnie światowej wyglądała odmiennie niż niecałe 30 lat wcześniej. Z jednej strony polityka niemiecka zdyskredytowała pojęcie eugeniki, kojarzonej z narodowosocjalistyczną ideologią. Z drugiej strony jednak, inżynieria społeczna – aczkolwiek nie totalitarna, rasistowska i nastawiona na eksterminację – była potrzebna dla stworzenia stabilnego ładu międzynarodowego. Wynikała stąd międzynarodowa akceptacja dla przymusowych przesiedleń Niemców, aby w ten sposób ustabilizować nowy ład terytorialny. Równocześnie przesiedlenia te stanowiły narzędzie sowieckiej polityki, przy użyciu którego Moskwa porządkowała i stabilizowała ład w sowieckiej strefie wpływów.

²⁰ H. Friedlander, *The Origins of Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution*, University of North Carolina Press, Chapel Hill 1995, s. 14–22.

Dla Stalina było oczywiste, że przesiedlenia są niezbędne, by rozładować potencjalne konflikty między państwami satelickimi. Po uporządkowaniu mapy terytorialnej i etnicznej wspólnota międzynarodowa zdystansowała się jednak od przymusowych przesiedleń (czystek etnicznych), jako metody rozwiązywania konfliktów politycznych. Inżynieria społeczna pozostała natomiast aktualna jako część dyskursu modernizacyjnego, w ramach którego ukształtowano zasadnicze argumenty odnośnie do planowania rozwoju społecznego (*social planning*) oraz dostosowania struktur społecznych i wzorców zachowań (*behavioural patterns*) do nowej zachodniej demokracji i społeczeństwa przemysłowego.

Niejednoznaczne było traktowanie po 1945 roku biopolityki, a szczególnie eugeniki. Odrzucona i zmarginalizowana została radykalna eugenika negatywna i higiena rasowa, ale potępienie eutanazji nie odzwierciedlało polityki prowadzonej przez zwycięskie państwa i nie oznaczało rezygnacji z eugeniki negatywnej (np. sterylizacja). W 1945 roku nie zakończono dyskursu związanego z demografią i biologizacją problemów społecznych (eugenika, darwinizm społeczny, rasizm, zdrowie psychiczne, rodzina jako główny przedmiot inżynierii społecznej). W sferze werbalnej eugenika została odrzucona, potępiano ją jako należącą do przeszłości, w Niemczech unieważniano odpowiednie regulacje prawne, ale w praktyce kontynuowano ten dyskurs i politykę w wielu krajach w nietotalitarnej wersji do lat sześćdziesiątych XX wieku. Trwała dyskryminacja rasowa w USA, dopiero od lat pięćdziesiątych zaczęło się jej przezwyciężanie, które przyspieszyło w kolejnej dekadzie XX wieku. Nie odrzucono w pierwszych latach powojennych przymusowej sterylizacji w Szwecji czy Australii. W odniesieniu do chorób dziedzicznych, zmiana w Niemczech nastąpiła także dopiero w latach sześćdziesiątych XX wieku, wraz ze zmianą generacyjną i przejściem wzorów anglosaskich.

Potępienie totalnej inżynierii społecznej, odrzucenie biopolityki opartej na „rasie” i indywidualizacja eugeniki – decyzja o aborcji ze względu na wadę genetyczną jest jednak decyzją rodziców a nie państwa, co zerwało związek między biopolityką a geopolityką.

Bibliografia

- Barrett D., Kurzman C., *Globalizing social movement theory: The case of eugenics*, „Theory and Society” 2004, nr 33.
- Ziemann B., Wetzel R.F., Schumann D., Brückweh K., *Introduction: The scientization of the social on comparative perspective*, w: *Engeneering society. The role of the*

- human and social sciences in modern societies, 1880–1980*), red. K. Brückweh, D. Schumann, R.F. Wetzell., B. Ziemann, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2012.
- Bernasconi R., *The Policing of Race Mixing: The Place of Biopower within the History of Racisms*, „Bioethical Inquiry” 2010, nr 7.
- Berner M., *From „Prisoner of War Studies” to proof of paternity: Racial anthropologists and the measuring of “other” in Austria*, w: M. Turda, P.J. Weindling, „Blood and Homeland”. *Eugenics and racial nationalism in Central and Southeast Europe, 1940–1940*, Central European University Press, Budapest 2007.
- Bjørnlund M., *The 1914 cleansing of Aegean Greeks as a case of violent Turkification*, „Journal of Genocide Research” 2008, nr 10 (1).
- Dugac Ž., *“Like yeast in fermentation” Public health in interwar Yugoslavia*, w: „Blood and Homeland”. *Eugenics and racial nationalism in Central and Southeast Europe, 1940–1940*, red. M. Turda, P.J. Weindling, Central European University Press, Budapest 2007.
- Etzemüller T., *Rationalizing the individual – Engineering society: The case of Sweden*, w: *Engeneering society. The role of the human and social sciences in modern societies, 1880-1980*), red. K. Brückweh, D. Schumann, R.F. Wetzell, B. Ziemann, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2012.
- Friedlander H., *The Origins of Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution*, University of North Carolina Press, Chapel Hill 1995.
- Gawin M., *Progressivism and eugenic thinking in Poland, 1905–1939*, w: „Blood and Homeland”. *Eugenics and racial nationalism in Central and Southeast Europe, 1940–1940*, red. M. Turda, P.J. Weindling, Central European University Press, Budapest 2007.
- Hale F., *Sweden’s welfare state at a turning point*, „Current History” marzec 2012, nr 111 (743).
- Harms I., *Biologismus. Zur Theorie und Praxis einer wirkmächtiger Ideologie*, Verlag der Carl von Ossietzky, Oldenburg 2011.
- Kevles D.J., *Eugenics, the genome, and human rights*, „Medicine Studies” 1985, nr 1.
- Lucassen L., *A brave new world: The left, social engineering, and eugenics in twentieth-century Europe*, „International Review of Social History” 2010, nr 55.
- Lutz R., *Embedding the human and social sciences in western societies, 1880–1980: Reflections on trends and methods of current research*, w: *Engeneering society. The role of the human and social sciences in modern societies, 1880-1980*), red. K. Brückweh, D. Schumann, R.F. Wetzell, B. Ziemann, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2012.

- Promitzer C., Trubeta S., Turda M., *Introduction framing issues of health, hygiene and eugenics in Southeastern Europe*, w: Ch. Promitzer, S. Trubeta, M. Turda, *Health, Hygiene, and Eugenics in Southeastern Europe to 1945*, CEU, Budapest 2011.
- Ryan P.J., *Unnatural Selection: Intelligence Testing, Eugenics, and American Political Culture*, „Journal of Social History” 1997, t. 30, nr 3.
- Üngör Ü., *Seeing like a nation-state: Young Turk social engineering in Eastern Turkey, 1913–1950*, „Journal of Genocide Research” 2008, nr 10 (1).
- Weindling P.J., *Racial expertise and German eugenic strategies for Southeastern Europe*, w: C. Promitzer, S. Trubeta, M. Turda, *Health, Hygiene, and Eugenics in Southeastern Europe to 1945*, CEU, Budapest 2011.

CHANGES IN THE DISCOURSE ON THE SOCIAL ENGINEERING INFLUENCED BY WW1 AND WW2 AS A DESTABILISING/STABILISING FACTOR OF THE INTERNATIONAL ORDER

Keywords: social engineering, bio-politics, ethnic cleansing, national state, eugenics, racism, public hygiene, public health

Abstract

The discourse on the social engineering as an instrument of shaping modern societies gained strength at the end of the 19th century. In further deliberations the attention is paid to the question of how the connection between politics and science – restricted to the relation between geopolitics, bio-politics and ethnic cleansing – functioned after WW1 and WW2, and particularly how it affected the international order.